

HLEDÁNÍ LITURGICKÉ TVÁŘE

Církev českokobratrská evangelická v 1. polovině 20. století¹

Pavel Filipi

DIE SUCHE NACH EINEM LITURGISCHEN PROFIL. Der Zusammenschluss zweier tschechischer reformatorischer Kirchen – der reformierten und der lutherischen – im Dezember 1918 liess die Frage entstehen, ob oder wie sich die „Konsensunion“ der neuen Kirche (Evangelische Kirche der Böhmisches Brüder) auch auf die liturgische Gestaltung auswirken wird, d. h. ob beide liturgische Traditionen nebeneinander weiter bestehen bleiben oder irgendwie zusammenfliessen werden. Ein damit beauftragter Ausschuss, der verschiedene Vorschläge sammelte, hat zwei Entwürfe der Gottesdienstordnungen veröffentlicht (1925, 1932) und zur Diskussion vorgelegt. Das Ergebnis war das von der 8. Synode angenommene Gottesdienstbuch (*Knih modliteb a služebnosti*, 1939). Es handelt sich keineswegs um eine Synthese, sondern um einen ziemlich farblosen Sondertypus. Die lutherischen Elemente sind weitgehend unterdrückt, aber auch eine „klassische“ reformierte Liturgieform ist nur bescheiden, undeutlich präsent. – Eine Befragung der Gemeinden durch die Kirchenleitung i. J. 1935/6 hat gezeigt, dass die ehemals lutherischen Gemeinden relativ schnell und meistens reibungslos ihre liturgischen Sondertraditionen aufgegeben haben.

1. Úvod

Vývoj v Církvi českokobratrské evangelické (CČE) mezi lety 1918 a 1939 může být zajímavý z několika hledisek. CČE vznikla 1918 spojením sborů dříve a.v. (luterských) a h.v. (reformovaných). Stranou tohoto spojení zůstaly tehdy menší evangelické církve, Slezská evangelická církev (která se teprve později etablovala) a také německé sbory (převážně a.v.), které se r. 1920, resp. 1924 konstituovaly jako Německá evangelická církev v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ambicí spojení bylo, aby nová církev byla založena na vnitřní integraci (tzv. *Konsensunion*), nikoli na toliko administrativním spojení sborů různé konfesní příslušnosti (tzv. *Verwaltungsunion*, jako byla druhdy unie pruská 1817). Kladla se tudíž otázka, zda

¹ 17. června 2010 proběhlo na Cyrilometodějské teologické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci COLLOQUIUM LITURGICUM III, kde zazněla tato přednáška. Téma přednášky zvoleno a její text zpracován jako součást projektu a vnitřního grantu Univerzity Palackého v Olomouci: CMTF_2010_016 (SIVV č. 436100019).

k dosaženému konsensu patří kromě jednoty v učení také jednotná forma bohoslužby nebo zda vývoj v této otázce je možno ponechat jednotlivým sborům, jež do unie vstoupily – když, notabene, je známo, že v evangelickém prostředí nebylo a není tolik obavy z různosti a proměnlivosti bohoslužebných forem. K pravé jednotě církve, prohlašuje Augsburgské vyznání,² „není potřebí, aby byla všude dodržována stejná lidská ustanovení anebo obyčeje a obřady zřízené lidmi.“ Vnější podoba bohoslužby jako „lidské ustanovení“ je vložena do prostoru křesťanské svobody, a to nejen v pozdějším vývoji, nýbrž hned od počátku. „Toliko jedna věc odporuje podstatě evangelické bohoslužby, zákonitost a donucování.“³ Obavu z „liturgického legalismu“, z upřednostňování hledisek právních pozorujeme i tam, kde v reformačních církvích časem docházelo ke sbližování a srůstání bohoslužebných forem, jež bylo vzápětí vyvažováno vznikem forem variantních.

Navíc pak se u nás do úvahy vložil i další faktor, související s tím, že nová církev se r. 1918 přihlásila ke dvěma reformačním konfesím českého původu, Českému a Bratrskému vyznání; a otázka zněla, zda by nemělo jít o navázání na liturgické dědictví staré Jednoty, popř. i husitství.

Toto dědictví bylo ovšem v té době ještě víceméně neprobádané. Husitství a Jednota bratrská sice poutaly zájem historiků po řadu desetiletí, ale studie o jejich životě liturgickém do té doby pozornosti unikaly – s výjimkou Zd. Nejedlého⁴ a Kubešova vydání bratrské agendy.⁵ Zájem se probudil teprve ve čtyřicátých letech studiemi Fr. Bednáře,⁶ připravovanou edicí Lukášových Zpráv kněžských⁷ a pokračoval Smolíkovou edicí Lukášova bohoslužebného formuláře⁸ a v době nejnovější přitáhl pozornost mladých historiků O. Halamy⁹ a J. Justa.¹⁰

² VII,2, Čtyři vyznání 1951, s. 69.

³ Friedrich Heiler, *Hlavní tvary křesťanské bohoslužby* (přel. G. A. Molnár), Valašské Meziříčí 1924, s. 42.

⁴ *Dějiny husitského zpěvu I a II*, 1913.

⁵ Agenda čili způsob vysluhování křtu svatého, svátosti večere Páně, konfirmace, oddavků a některých modliteb církevních dle řádu Bratří Českých poznovu tiskem vydaná od Josefa Kubeše, Praha 1869.

⁶ František Bednář, „Laikové v práci Jednoty bratrské. Agendová příručka z polovice 16. století“, *Kalich* 20, 1942, s. 34–40; týž, „Die erste Abendmahlsagende der böhmischen Brüderunität“, *Theologische Zeitschrift* 11, 1955, s. 344–360.

⁷ K vydání připravil František Bednář podle přepisu Gustava A. Skalského, rkp. v knihovně ETF, výňatek o eucharistii uveřejněn v *Křesťanské revui* 45, 1978, s. 154–159.

⁸ „Die Agende des Lukas von Prag 1527“, in: Irmgard Pahl (Hg.), *Coena Domini I*, Freiburg 1983, s. 543–561.

Nicméně hned 18. 12. 1918 byl ustaven „komitét (později odbor nebo též výbor) pro jednotu v učení a bohoslužbě“. Jeho složení prošlo několika změnami, přičemž dohodnuto, že další členy možno ad hoc kooptovat; po určitou dobu fungoval v jeho rámci i „agendární obor“. Náplní jeho práce byly otázky různého druhu, např. též posuzování učebnic náboženství, různých příruček pro církevní práci, zpěvník atd. V r. 1927 vydal J. L. Hromádka z pověření výboru „Zásady českobratrské církve evangelické“. Ale také bohoslužebnými otázkami se výbor zabýval.

2. Výchozí situace

Jaká byla výchozí situace? Reformovaní měli od r. 1881 svou agendu (přijatou na synodu 1877),¹¹ orientovanou přísně kalvinisticky z předlohy tzv. Falcké agendy.¹² Na synodu tehdy neprošla jednoznačně. Byl zde i druhý návrh (superintendenta Veselého, orientovaný prý spíše na tradici české reformace); byl však poražen slabou většinou. Víme ovšem, že agenda 1881 nebyla závazným textem (evangelické agendy nejsou *editiones typicae*) a ten či onen místní reformovaný sbor užíval své svobody křesťanské a ve vlastní (lépe řečeno: farářově) tvořivosti navržené formuláře alteroval.

Ještě slabším kontrahentem byla bohoslužba luterská, což bylo vnějšně dáno i tím, že pouze asi 1/3 sborů, jež se do nové církve integrovaly, byla původně a.v., dvoutřetinová většina však h.v. Ale nejen to: Úsilí luterských konfesionalistů v 19. st., jako byli Daniel B. Molnár (1819–1889) a zejména Karel Eduard Lány (1838–1903), kteří chtěli dát luterský svéráz i bohoslužebným pořádkům, se až na výjimky sborů na východní Moravě, kde působila historická i aktuální blízkost Slovenska, nesetkalo s velkým úspěchem a zůstalo často jen programem některých farářů.¹³ Opakované

⁹ Ota Halama, „Utrakvistické agendy k večeři Páně“, in: *Coena dominica Bohemica (ARBI VI)*, Praha 2006, s. 133–314.

¹⁰ Jiří Just, „Bratrské agendy k večeři Páně“, in: *Coena dominica Bohemica (ARBI VI)*, Praha 2006, s. 39–131.

¹¹ *Agenda čili způsoby církevního přísluhování pro reformované sbory v Čechách a na Moravě*, Vídeň 1881.

¹² „Kirchenordnung der Kurpfalz, 1563“, in: Irmgard Pahl (Hg.), *Coena Domini I*, Freiburg 1983, s. 495–523.

¹³ Rudolf Říčan, *Životní dílo Karla Eduarda Lányho*, Praha 1938, s. 141–156; Ondřej Matějka, „Čeští luteráni 1861–1918: Od emancipace k unii“, in: Jiří Just – Zdeněk R. Nešpor – Ondřej Matějka et al., *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, Praha 2009, s. 219–305; Pavel Filipi, *Ekumenické motivy v českém evangelictví v 19. století* (rkp habilitační práce), s. 40n.

stížnosti byly na „strach římský a strach helvetský“ – tj. na obavu z napodobování většinového katolictví a na přitažlivost prostších způsobů ve většinové (z hlediska evangelické menšiny v Čechách a na Moravě) církvi h.v.

Ostatně na obou stranách – h.v. i a.v. – pozorujeme již po dvě desetiletí před sjednocením programový ústup z konfesní určitosti, jemuž položil ideový základ Ferdinand Hrejsa (1867–1953) svým monumentálním dílem „Česká konfese“.

3. Prameny

Jak pracoval Výbor pro jednotu? Pramenem jsou *zápisy o jeho činnosti v archivu SR ČČE*.¹⁴ Ve schůzi 19. 11. 1923 si položil úkol: „Jde o to, aby agenda byla výrazem křesťanské pobožnosti vůbec a české zvláště, z níž jsme vyrostli.“ Vůdčí osobností byl bývalý reformovaný farář J. V. Šebesta (1878–1962), jemuž sekundoval bývalý luterán G. A. Molnár (1884 až 1972). Cílem práce bylo vydat vzorovou agendu („Příručku bohoslužebnou“). Výbor opakovaně vyzval faráře církve, aby do ní poskytli své vlastní nebo i cizí (ty však s udáním pramene 19. 11. 1923) bohoslužebné texty (modlitby). Z farářů však reagovali jen nemnozí. Nicméně vznikly – převážně v dílně Šebestově – dvě předběžné *Příručky bohoslužebné* (1925, 1932, druhá je ovšem jen sbírkou textů různého druhu i proveniencí) jako takřikající materiál k diskusi a prověření („k dobrovolnému užívání“ 24. 5. 1927). Jednaly o nich synody ČČE, ale varovaly, aby texty nebyly pokládány za definitivní. Proč? O tom mluví zápis ze schůze 23. 5. 1929, kde se výbor usnáší, aby „všechny bohoslužebné příručky byly předloženy ke schválení synodu ještě před vydáním tiskem a aby nebyly vydávány nové pomůcky bohoslužebné a vyučovací pro užší kruhy církevní, jsou-li už pro celou církev vydány a schváleny synodem“. Kdo je zde míněn „užšími kruhy církevními“, se jen dohadujeme, ale zřetelně cítíme obavu, že některé skupiny v církvi volí separátní cestu a svůj svéráz vyjadřují i katecheticky a liturgicky.

Konečným výstupem pak byla *Kniha modliteb a služebností ČČE*, schválená 8. synodem 1939 a téhož roku vydaná, která v přepracování Viktorem Hájkem (1900–1968) byla znovu vydána r. 1953. Vznikla tak, že látka obou předchozích „Příruček“ prošla posouzením na nejrůznějších úrovních církve a texty byly odborně přehlédnuty po stránce jazykové (jen staré modlitby byly ponechány v originálním znění).¹⁵ Říci, že kniha byla

¹⁴ Archivní fond SR ČČE VII D, odtud i následující citáty s uvedením data jednání.

¹⁵ *Kniha modliteb a služebností*, s. 5.

výsledkem celocírkevní diskuse, by bylo jistě přemrštěné, nicméně stejně nelze říci, že vznikla magisteriálním rozhodnutím.

Úvodní „Pravidlo ... chrámových služeb Božích“ uvádí, že „služby Boží musí obsahovati kázání slova Božího, společné modlitby a společný zpěv“.¹⁶ Jinak řečeno: standardem je bohoslužba bez večeře Páně. Liturgie večeře Páně je uvedena teprve v druhém dílu *Knihy*, nazvaném „Služebnosti“¹⁷ vedle liturgie křtu, (+ úvodu matky), konfirmace, oddavek, pohřbu, přijetí do církve, uvedení presbyterů a diakonů (sborových sester) do úřadu, položení základního kamene a svěcení chrámu, zvonů, varhan, hřbitova, instalace kazatelů, seniorů a synodní rady. Již tento rozvrh obsahu *Knihy* něco vypovídá o teologii bohoslužby, v níž večeře Páně není integrální součástí pravidelného slavení.

Tomu odpovídají i dva navržené bohoslužebné „pořádky“, prostý a rozmanitější,¹⁸ bez výslovného rozlišení konfesního pozadí, i když v druhém pořádku najdeme skromně vřazené některé „luterské“ prvky (adjutorium, samostatná kající kolekta, vyznání víry před kázáním, kolekta k závěru); podobně v oddílu „Dodatky“¹⁹ je navržen bohoslužebný pořad „s krátkým duchovním proslovem“, který obsahuje některé prvky luterské, ale ani zde se nepředpokládá bohoslužba s večeří Páně. Největší část obsahu *Knihy* tvoří po dvou textech modliteb na jednotlivé neděle církevního roku – modlitba „před kázáním“, většinou rozsáhlá modlitba, zahrnující i vyznání hříchů v prosfonétické formě, a modlitba „po kázání“, obsahující i prvky přímlov. Úkon kajícího a modlitba přímlov zde tedy nejsou chápány jako samostatné liturgické kroky. Celých 11 procent těchto modliteb je převzato z bratrských „*Modliteb kazatelských*“.²⁰

V oddíle o večeří Páně se předpokládá jen její občasná slavení, ale tak, že při těchto příležitostech tvoří „podstatnou část“ bohoslužeb.²¹ Místním zvyklostem jsou ponechány „podřadné okolnosti“ a postoje při přijímání (stání, klečení, sedění) jsou rovnocenné.²² Formuláře jsou opět uvedeny

¹⁶ Cit. d., s. 9.

¹⁷ Cit. d., s. 150nn.

¹⁸ Cit. d., s. 9–11.

¹⁹ Cit. d., s. 117nn.

²⁰ Jde zřejmě o předchozí vydání pomůcky: *Modlitby cyrkewnj neb kazatelské k Neděljm, Swátkům, Středám a Pátkům přjpadně sformowané, kteréž od kněz Paně a Kazatelů slowa Božjho před kázáním y po kázánj, nábožně hlasitě a jednomyslně s lidem Božjm v shromážděnjch Cýrkevnych řjkány býwagi. Wytisťěny v nowě, léta P. MDCXVIII.*

²¹ Cit. d., s. 161.

²² Tamtéž.

dva a v obou dominuje zpytování svědomí a i modlitba před přijímáním je pojata jako modlitba přípravná; děkovaná následuje až po přijímání, což je obvyklý reformovaný způsob. V druhém formuláři je uveden i klasický úvod k prefaci, ale nikoli dialogickou formou.

Podrobnějšího průzkumu by si zasloužily návrhy perikop pro jednotlivé neděle. *Příručka* uvádí dvě řady, *Kniha* tři, první dvě jsou shodné v obou dokumentech. První řada jsou tzv. starocírkevní perikopy (epištola, evangelium); druhá řada uvádí různé texty, mj. též starozákonní oddíly, a to často, ne však důsledně, z řady perikop Jednoty bratrské, jak ji rekonstruoval Rudolf Říčan.²³ Pro ostatní návrhy v druhé řadě a pro celou třetí řadu se mi zatím nepodařilo objevit nějakou předlohu.

4. Anketa

V letech 1935/6 provedla synodní rada – z popudu několika farářů dříve a.v. – dvojí dotazníkové šetření „o změnách v bohoslužebném řádu od r. 1918“.²⁴ Prvním šetřením byly osloveny seniorátní úřady, ale protože došlé odpovědi nebyly dost konkrétní a jasné, obrátila se synodní rada podruhé již adresně na sbory dříve a.v. Dotaz se týkal vybavení kostela (oltář – stůl Páně; krucifix – kříž), zpívané liturgie, způsobu přijímání večeře Páně (ve stoje – v kleče) – a toho, kdy byly provedeny změny a zda za souhlasu obce (staršovstva). Sedmý synod (1935) shrnul výsledek průzkumu takto: „Z předložených zpráv 15 sborů dříve a.v. bylo zjištěno, že až na jeden sbor všude se staly změny v bohoslužebném řádu a úpravě kostelů ve prospěch směru reformovaného. Tyto změny staly se ve třech případech s nesouhlasem části členstva, případně staršovstva, v jednom případě se mluví o sporech ve sboru. Synod běže na vědomí, že tyto změny byly provedeny celkem v klidu.“²⁵

5. Srovnání

„Celkem v klidu“ tedy proběhla kalvinizace CČE v ohledu bohoslužebném. Podrobnější pohled do archivních materiálů prozradí, že značná role v tomto procesu připadla farářům, kteří – zpravidla po svém nástupu – změny iniciovali a zavedli.

Ovšem tvrzení o „kalvinizaci“ nebo se synodním usnesením o změnách „ve prospěch směru reformovaného“ je poněkud nadnesené. Už srovnání

²³ *Kniha modliteb „Voláme z hlubokosti“*, Praha 1953, s. 461–465.

²⁴ Archivní fond SR CČE VII D složka 8.

²⁵ *Zpráva o VII. synodu CČE...V Praze 1936*, s. 35.

Knihy s první *Příručkou* naznačuje zjevné posuny, natož pak srovnání s reformovanou *Agendou 1881*.²⁶ *Příručka 1925* bohatěji než *Knihy* uvádí texty modliteb utrakvistické a bratrské provenience, a dává tak zřetelněji najevo, že „srůstání“ se má dít organicky, „nikoliv dekretem z moci úřední“, a to prý na „starých dobrých základech české reformace“.²⁷ *Příručka* má samostatný oddíl „Služba svátostmi“ (vedle „Služebností případných“), kdežto *Knihy*, jak uvedeno, přiřazuje svátosti ke kazuálím. Jakkoli jak reformovaná *Agenda 1881*, tak *Příručka* ještě nepočítají s častým slavením večeře Páně, přece už tímto rozvržením obsahu *Příručka* naznačuje, že večeře Páně má i liturgicky význačnější postavení. Proti *Knize* má *Příručka* mnohem více „klasických“, luterských prvků (kolekty, adjutorium), ano i jakési torzo eucharistické modlitby, předpokládá zvláštní formuláře pro dobu adventní, postní, velikonoční, alternativně také samostatný úkon kajičnosti (kolektou). *Knihy* je naproti tomu vůči klasickým prvkům nápadně zdrženlivější (s výjimkami, např. převzetím modlitby z Didaché).²⁸ Novum proti *Příručce* však je, že zdůrazňuje při večeři Páně „ráz bratrského obecenství mezi účastníky“, jež má být zvýrazněno i „zevnějším způsobem“ a „vnějším chováním“.²⁹ V obou dokumentech chybí klasicky kalvinistická tzv. „exkomunikace“, varování před nevhodným přijímáním; ovšem úkon kajičnosti před přijímáním je zachován. Je však signifikantní, že tzv. „první způsob vysluhování“ v *Knize*³⁰ opouští obvyklou veřejnou formu otázek a odpovědí a vše přenáší do mysli účastníků: „Vyzpytuj každý své srdce ... otaž se svého svědomí...“³¹

6. Závěr

Je tedy možno uzavřít, že vývoj, pozorovatelný již v rozmezí 1925–1939, vyústil do jakési samostatné „česko-bratrsko-evangelické“ formy bohoslužebného slavení, očištěné od klasických prvků tradice (včetně reformační české) v maximální míře, která však ještě nezrušila základní půdorys křesťanské bohoslužby, ale zbavené téměř všech neverbálních kódů, s minimem prvků celebrativních. Snaha o „liturgickou osvětu“ je minimální,

²⁶ Je hodno pozoru, že *Agenda 1881* (viz pozn. 11) má formulář pro křest dospělého („Při křtu novověrce“, s. 141–145), ač operuje ještě v situaci „lidového církevnictví“, kdežto *Knihy* v předpokládaně jiné situaci takový formulář nemá.

²⁷ *Příručka bohoslužebná*, s. 7

²⁸ *Knihy*, s. 174

²⁹ Cit. d., s. 162

³⁰ Cit. d., s. 163n.

³¹ Tamtéž.

direktoria se omezují na náčrt bohoslužebného pořadu ve dvou variantách bez bližšího vysvětlení či zdůvodnění. Převažující část *Knihy* tvoří texty modliteb a jiné doporučené texty nabízené celebrantům k rychlému použití.

Avšak právě okolnost, že českobratrsko-evangelický typ tak velkoryse pomínil liturgické dědictví „ekumenické církve“ a (až na výjimky) se nepokusil je do svého konceptu neodborně vtlačit, je možno pokládat za jistou výhodu. Vznikla zde „bílá místa“, neobsazené, ale stále živé potence. Vlivem dalšího vývoje, v němž jsou zohledněny ekumenické rezervoáry sourozeneckých tradic, bylo možno těmto prvkům dát vstoupit do podoby evangelické bohoslužby. Prvním výrazem této snahy je *Agenda Církve českobratrské evangelické*,³² ale proces navazování na klasické dědictví pokračuje v diskusním portálu evangelické liturgické iniciativy COENA³³ a nadějeme se, že po čase vyústí v novou Agendu CČE, na které se v současné době pracuje.

---

³² I Praha 1983, II Praha 1986.

³³ <http://coena.edunix.cz/>